

עדיין שקופות: מגמות והתפתחויות בהערכת תרומתן של עבודות ללא שכר לכלכלה

יעל חסון*

תקציר. מאמר זה מציג סקירה עדכנית של הספרות הבינלאומית העוסקת במדידה ובהערכה של עבודות שקופות – עבודות שלא בשכר, שנעשות בעיקרן על ידי נשים. המאמר עומד על היעדרן של העבודות השקופות ממערכת החשבונאות הלאומית ומחישוב התוצר המקומי הגולמי ובוחר את מגבלותיהם של האחרונים, בין היתר מנקודת מבט פמיניסטית. עוד מציג המאמר דיון בהתפתחויות תיאורטיות ואמפיריות, באתגרים הכרוכים באיסוף הנתונים לגבי עבודות שקופות, ובמחלוקות סביב הצמדת ערך כספי לעבודות אלו. הוא מתייחס לשילובן של עבודות שקופות במחקר הכלכלי הפמיניסטי ומתרכז בהשלכותיהם של משברים כלכליים, ובהם משבר הקורונה, המאיימים להרחיב את הפער המגדרי שבביצוען. לבסוף מוצגים הסדרים שקודמו במדינות שונות בניסיון לפצות על עבודת הטיפול שלא בשכר; הסדרים אלו עודם מוגבלים בהיקפם ושנויים במחלוקת.

מילות מפתח: עבודה שקופה, תמ"ג, כלכלה פמיניסטית, פערים מגדריים

מבוא

מאמצים רבים הושקעו בשנים האחרונות בפיתוח שיטות להערכת היקף הזמן המושקע בעבודות שקופות ובמדידתן על מנת לקבל תמונה מדויקת יותר לגבי תרומתן לכלכלה ולחברה. עבודות שקופות הן עבודות שלא בשכר שנעשות בעיקרן על ידי נשים. הבולטות שבהן הן עבודת טיפול בבני משפחה ועבודות בית (בישול, ניקיון, כביסה וכדומה), אך הן כוללות גם התנדבות ועבודות הנעשות ללא שכר בארגוני עבודה.

את המאמץ המשותף של אקטיביסטיות, ארגוני נשים, חוקרות פמיניסטיות, ארגונים בינלאומיים ומקבלי החלטות להתמודד עם פחות הערך בתרומת העבודה ללא שכר של נשים מכנה הכלכלנית לורדס בנריה (Benéfia, 1992) "פרויקט החשבונאות של עבודת הנשים" (accounting for women's work project). מאמץ זה מציב אתגרים לעמודי התווך של החשיבה הכלכלית ולשיטות הסטטיסטיות המקובלות, באמצעות חשיפת ההטיה בהיגיון המנחה אותן – זו המזהה עבודה כפעילות יצרנית בשכר שנעשית בשוק העבודה.

* ד"ר יעל חסון, מרכז אדוה והתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ברצוני להודות לחנה הרצוג, לעמית קפלן ולקוראת האנונימית של כתב העת על הערותיהן הטובות והמועילות; וכן לחוקרות בקבוצת המחקר "עבודות שקופות", שפעלה במכון ון ליר בשנים

בעקבות הפרויקט קמו יוזמות רבות המתעדות את העבודה שלא בשכר, שעיקרה עבודות במשק הבית וטיפול בבני משפחה; מעריכות את היקפה ואת כמות הזמן המושקעת בה; ומצמידות ערך כספי לה או לתוצריה. חיזוק ניכר קיבל הפרויקט בכנס האו"ם הרביעי לנשים בבייג'ין ב-1995, שבמסגרתו הוסכם לשפר את איסוף הנתונים על עבודה ללא שכר ולפתח שיטות להערכתה. הסכמה זו תרמה לפיתוח מתודולוגיות להערכת עבודת הבית, ובחלק מהמדינות – לביסוס מערכת חשבונאות הלוויין של משק הבית (HSA, Household Satellite Accounts).

מאמר זה מציג סקירה עדכנית של הספרות העוסקת במדידה ובהערכה של עבודות שקופות על תוצריהן, בשאלות ובמחלוקות הנוגעות לשילובם של תוצרים אלו במדדים כלכליים קיימים, ובשימושים שאפשר לעשות בהם לשם עיצוב מדיניות. הסקירה מבוססת בעיקרה על ספרות בינלאומית ועל ממצאים ממדינות אחרות (בעיקר דמוקרטיות מערביות), בין היתר מכיוון שבישראל אין איסוף שיטתי ועקבי של נתונים על עבודות שקופות, אין מתודולוגיה סדורה להערכתן, ולכן גם לא קיימת מערכת חשבונאית לוויינית של משקי בית. עיקר הידע המקומי מתפתח באקדמיה ובמכוני המחקר. חלק מהמחקרים המבקשים לאמוד כמותית את העבודות השקופות מבוססים על סקרים בינלאומיים שתדירותם נמוכה, והם אינם רגישים דיים להיבטים של התופעה בישראל (קפלן וכרכבי-סבאח, 2017; Stier & Levin-Epstein, 2000); מחקרים אחרים מבוססים על סקרים עצמאיים (ראו למשל הרצברג-דרוקר ואחרים, 2021; קפלן ואחרות, 2020). הדיון על חשיבותן של העבודות השקופות מתקיים באופן מוגבל, אם בכלל, בתוך המוסדות המדינתיים האמונים על עיצוב המדיניות הכלכלית (חסון, 2016).

עבודות שקופות למערכת החשבונאות הלאומית ולתוצר המקומי הגולמי

בשנת 1975, בהיותה בת 23, הייתה מרלין ורינג לאישה הצעירה ביותר שנבחרה לכהן כחברת פרלמנט בניו זילנד. ורינג, שמונתה לראש ועדת ההוצאה הציבורית, מתארת בספרה (Waring, 1988) *If Women Counted* כיצד נחשפה לעבודת איסוף הנתונים במערכת החשבונאות הלאומית, השלטת באופן שבו ממשלות מדווחות על פעילותן הכלכלית. חשיבות רבה מקנה המערכת ל"גבולות הייצור": אילו פעילויות נחשבות יצרניות ולפיכך הן חלק מכלכלת השוק, ואילו אינן נחשבות יצרניות ולכן אינן נספרות. ורינג התחקתה אחר הפוליטיקה שבבסיס כינונה של מערכת האו"ם למדידת החשבונאות הלאומית (UNSNA) ועמדה על פגמיה. היא טענה כי מחד גיסא המערכת מותירה את העבודה שנעשתה באופן מסורתי על ידי נשים – טיפול במשק הבית וטיפול בבני המשפחה – "ללא ערך" ומחוץ לגבולות הייצור, ומאידך גיסא היא אינה מביאה בחשבון את העלויות ואת הנזקים של חישוב הצמיחה. כך למשל הראתה ורינג שכל צורות החליפין – ובכלל זה סחר בבני אדם, בסמים ובנשק – מועילות לצמיחה כלכלית, בשעה שהתנדבות בקהילה, עבודה רפרודוקטיבית (עבודה המזוהה עם טיפול ועבודות בית ללא שכר) ושירותים הניתנים ללא שכר בתוך משק הבית נותרים מחוץ למערכת, ואינם נחשבים פעילויות שתורמות לכלכלה.

פיתוח מערכת החשבונאות הלאומית, שמוסדה על ידי האו"ם ב-1953, נחשב להצלחה בכלכלה: המערכת יצרה סטנדרטיזציה המאפשרת למפות כלכלות, לזהות מגמות כלכליות לאומיות וגלובליות ולערוך השוואות בינלאומיות. היא נועדה להיות מסגרת סטטיסטית המספקת מערך של מדדים מקרו-כלכליים למטרות קביעת מדיניות, ניתוח ומחקר כלכליים (International Monetary Fund, 2009), והיא פותחה כדי לתת מענה לצורך במידע על פעולת המערכת הכלכלית בכללותה ועל האופנים שבהם חלקיה קשורים זה בזה. ממערכת החשבונאות הלאומית נגזר חישוב התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג), סך כל ערכם הכספי של כלל המוצרים והשירותים שנוצרו במדינה מסוימת בשנה נתונה. גידול בערך התמ"ג משנה לשנה מצביע על צמיחה – התרחבות בפעילות הכלכלית – וזו נחשבת למטרת על של המדיניות הכלכלית. התמ"ג הוא המדד העיקרי ונקודת ההתייחסות החשובה ביותר לבחינת הצלחתה הכלכלית של מדינה, לניתוח כלכלי, לקביעת סדרי עדיפויות ולעיצוב מדיניות, והוא מאוזכר תדיר על ידי כלכלנים, פוליטיקאים ועיתונאים.

כלכלנים המצדדים במדד התמ"ג טוענים שהוא מדד קפדני, נקי ואובייקטיבי שאינו מוטה פוליטית. אך ורינג הראתה כיצד בבסיס הקביעה של גבולות הייצור עמדו תפיסות פטריארכליות ואינטרסים פוליטיים של מי שכוונו את מערכת החשבונאות הלאומית ועיצבו את הגדרות המדידה הכלכלית. היא טענה כי חלק ניכר מהעבודה שבאופן מסורתי נעשתה על ידי נשים הוגדר כ"חסר ערך יצרני", ועובדה זו משקפת אידיאולוגיות, עמדות ואינטרסים ולא הערכה ריאלי של תרומתה של עבודה זו לכלכלה (Waring, 1988). בהקשר זה מזכירה לנו מריאנה מצוקטו כי שיטות חשבונאיות, באשר הן, אינן מוגדרות על ידי חוקי טבע או אמיתות מוחלטות אלא משוקעות במוסכמות חברתיות ומשקפות רעיונות, תיאוריות ואידיאולוגיות של יוצריהן ושל הזמנים שבהם נוצרו (Mazzucato, 2018).

מאז פורסם ספרה של ורינג, ובעיקר בשני העשורים האחרונים, הולכים וגוברים הקולות המבקרים את השימוש בתמ"ג כמדד הכלכלי העיקרי, הן בקרב כלכלניות פמיניסטיות הן בקרב כלכלנים מהזרם המרכזי של הכלכלה. ביקורת אחת מתייחסת לעובדה כי צמיחה כלכלית אינה אומרת דבר לגבי רמות העוני והאי־שוויון בהכנסות ואינה בהכרח סימן לשיפור ברמת החיים של האוכלוסייה. בישראל, למשל, משנות התשעים וביתר שאת מראשית שנות האלפיים, גדל התמ"ג לנפש בשיעור גבוה משיעור הגידול בשכר; כלומר, המשק צמח אך מרבית האוכלוסייה לא נהנתה מהצמיחה במידה המצופה (סבירסקי ואחרות, 2020). חוקרי אי־שוויון אף מצביעים על גידול בעושרם של העשירים ועל התרחבות אי־שוויון העולמי. ארגון אוקספם העריך כי מתחילת המאה הנוכחית קיבל חציה העני של אוכלוסיית העולם 1% מכלל הגידול בעושר הגלובלי, ואילו האחוז האחד העשיר ביותר באוכלוסייה קיבל 50% ממנו (Oxfam, 2016).

הכלכלן אמרטיה סן הקדיש חלק ניכר מעבודתו למדידתה של מדיניות כלכלית במונחים של השפעותיה על רווחתם של פרטים וקהילות. גישת היכולות (capability approach)

1 הדוח המצוטט ביותר בנושא הוא ככל הנראה דוח הוועדה שהובילו שלושה כלכלנים בכירים, יוזף שטיגליץ, אמרטיה סן וז'אן-פול פיטוסי, אשר הוגש לממשלת צרפת ב-2009 (Stiglitz et al., 2009). הדוח הוא ציון דרך במאמץ להסיט ממשלות מההתרכזות במדידת ייצור כלכלי אל מדידת רווחתה של האוכלוסייה, והוא האיר את מגבלותיו של התמ"ג כמדד כלכלי מרכזי.

שפיתח סן היא דוגמה לחלופה למדד התמ"ג. על פי גישה זו, ממשלות צריכות להיבחן לפי מידת החופש של תושביהן לחיות כפי שהם רוצים ולהיות האנשים שהם רוצים להיות (Sen, 1999). חוקרות הפועלות בהשראתו פיתחו פרספקטיבות פמיניסטיות על הקשר בין אי-שוויון, פיתוח וצמיחה, וטענו כי מדיניות מקרו-כלכלית צריכה להיבחן לא רק לפי קריטריונים של שוק אלא גם במונחים של צדק חברתי, הוגנות, אספקת צרכים לכול, חופש מעוני ומאפליה, הכלה חברתית ופיתוח היכולות האנושיות (Berik et al., 2009; Elson & Cagatay, 2000).

ביקורת נוספת נוגעת להיבטים האתיים של חישוב התמ"ג: בשעה שטיפול ללא שכר אינו נחשב לפעילות יצרנית, פעילויות אלימות תורמות לצמיחה כלכלית. מדד השלום הגלובלי העריך כי בשנת 2015 קונפליקטים, טרור ואי-יציבות פוליטית עלו לכלכלה הגלובלית 13.6 טריליון דולר, אך עדיין תרמו לצמיחת התמ"ג (Waring, 2018). התמ"ג אינו מדד מדויק, ובחישובו מופיעות טעויות בשווי מיליארדי דולרים. למשל, חברות רב-לאומיות יכולות לבחור היכן לרשום את פעילותן ואת רווחיהן ואף יכולות להעביר את הנהלתן למדינה אחרת כדי לשלם פחות מיסים, גם בלי שיתרחשו שינויים גדולים בהיקפי העסקה או רכש. מהלך כזה משנה את מדידת התמ"ג במדינה מסוימת, אך לא את הפעילות הכלכלית (Waring, 2018). ערכי התמ"ג אינם מדויקים גם בשל הטשטוש בין פעילויות שנעשות בשוק העבודה לכאלה שנעשות בבית, והיכולת לבצע אותן במקביל – אנשים שעובדים מהבית עוסקים לעיתים בו בזמן גם בפעולות שנכללות בתוך גבולות הייצור וגם בפעולות שאינן נכללות בהם. כך גם הראו קפלן ועמיתותיה (קפלן ואחרות, 2020, עמ' 10) במחקרן על עבודה שקופה בישראל. לדבריהן, "העבודה על מופיעה השונים מתנהלת בכל אחד ממרחבי החיים, אלא שבחלקה היא עבודה בשכר ובחלקה עבודה ללא שכר; במקרים מסוימים היא מוגדרת כעבודה ובמקרים אחרים אין היא מוכרת כעבודה". טשטוש הגבולות ניכר ביתר שאת בעת כתיבת שורות אלו, עת הפכה העבודה מהבית למנת חלקם של עובדים ועובדות רבים בשל התפרצות נגיף הקורונה. בזמן העבודה מהבית אף נעשה שימוש במשאבים ובחללים של הבית – מחשבים, טלפונים, מכוניות, מכונות קפה – לצורך עבודה בשכר. יתר על כן, פלטפורמות כגון Uber ו-Airbnb עושות שימוש ברכבים פרטיים ובבתים למטרת רווח. כל אלה "מפריעים" להגדרות החשבונאות הלאומית ולחישוב התמ"ג (Waring, 2018).

הביקורת הפמיניסטית על התמ"ג ועל אופן חישובו מתמקדת בהדרה של חלק ניכר מהעבודה הנעשית בתוך משקי הבית אל מחוץ לגבולות הייצור. כלכלניות פמיניסטיות כמו ורינג, בנריה ופולברה חשפו את הפוליטיקה של המדידה במטרה לשכנע מעצבי מדיניות בכך שהכישלון לספור את העבודה שעושות נשים ללא שכר עומד בשורשי אי-השוויון המגדרי, פוגם באופן שבו מגמות כלכליות מוערכות ונמדדות, מותיר את המדד המרכזי ביותר בכלכלה הרחק מתיאור המציאות של רוב האנשים, ומביא לעיוות בעיצוב המדיניות הכלכלית (Benería, 1992; Folbre, 2006; Waring, 1988, 2018). משקי הבית מספקים שירותי טיפול וחינוך לילדים וסיוע לבעלי מוגבלויות, חולים וקשישים. שירותים אלו מפחיתים את הנטל המוטל על המדינה, ובהיעדרם היא תאלץ להשקיע משאבים רבים יותר כדי לספק אותם בעצמה. עבודה ללא שכר אף ממלאת לעיתים חוסרים הנובעים מהיעדר תשתיות; באזורים מתפתחים היא כוללת למשל שאיבת מים ונשיאתם ממקומות

מרוחקים. היא גם מורידה את עלויות השכר והמחיה שמעסיקים בסקטור הפרטי משקיעים בעובדיהם, וכך תורמת לגידול ברווחים ומסייעת ברמה המקרו-כלכלית לצמיחה (Hirway, 2015). כלומר, ההון הכלכלי רוכב על גבי העבודה השקופה, והשוק אינו יכול לתפקד ללא העבודה שנעשית מחוץ לגבולות הייצור (Waring, 2018).

דפוסי שימוש בזמן: איסוף נתונים על העבודה השקופה

עבודתה של ורינג אמנם משמשת נקודת מוצא להבנת הביקורת הפמיניסטית על התמ"ג, אבל העניין הפמיניסטי בשימוש בזמן התעורר שנים קודם לכן. כבר בשנות השלושים הזהירה הכלכלנית מרגרט ריד כי התמקדות בחלק אחד של המערכת הכלכלית, המאורגן על בסיס מחירים, מותירה מחוץ לטווח הראייה של הכלכלנים את העבודה שנעשית בתוך משק הבית, שאותה היא הגדירה כמוסד הכלכלי החשוב ביותר (Reid, 1934). ריד הציגה אז את "עקרון האדם השלישי", שלפיו פעילות נחשבת לעבודה אם אדם שלישי יכול לקבל בעבורה כסף. עיקרון זה עודנו עומד בבסיס הניסיון לתת ערך לעבודות השקופות. בשנת 1970 הצביעה הכלכלנית הדנית אסתר בוסרופ (Boserup, 1970) על כך שפעילויות מקיימות שבדרך כלל מושמטות מהסטטיסטיקות של הייצור וההכנסה הן בחלקן הגדול עבודות של נשים. בוסרופ הייתה חלוצה בהתייחסותה לאופיין גוזל הזמן של עבודות אלו, שבכלכלות כפריות כוללות פעילויות פיזיות כגון קישוש עצים, שאיבת מים ונשיאתם, וכן ייצור ועיבוד מזון, אריגה ורפואה מסורתית. היא הראתה כיצד עבודות אלו מונחות ביסוד החיים האנושיים ומשמשות לסיפוק הצרכים הגופניים ולשמירה על רמת המחיה ועל מרקם היחסים של משפחות וקהילות.

בשנת 1977 טבעה קלייר ויקרי (Vickery, 1977) את המונח "עוני בזמן" (time poverty), המסמן הבחנה בין משקי בית לא רק ברמות ההכנסה שלהם אלא גם בהיקף הזמן העומד לרשותם כדי לתת מענה על הצרכים של משק הבית. ויקרי פיתחה מתודולוגיה לזיהוי משקי בית שהשילוב בין הכנסתם הכספית וזמנם הפנוי אינו מספיק כדי לאפשר להם תנאי מחייה מעל לקו העוני. בהמשך האיר אמרטיה סן (Sen, 1999) היבטים נוספים של עבודה מרובה ומחסור בזמן שאינם מאפשרים לפרט לפתח את יכולותיו. עוני בזמן פוגע ברווחת הפרט מכיוון שהוא מגביל את היכולת לנוח, ליהנות מפעילויות פנאי ולהשתתף בחיי החברה והקהילה. לפיכך היקף העבודה ללא שכר, שעושות בעיקר נשים נוסף על עבודתן בשכר, עלול להעלות את רמות המתח והעומס ולהשפיע על בריאותן ועל רווחתן. לפי גישתו של סן, יש לבחון את העוסקות בעבודה שקופה ולשאול מה נמנע מהן לא רק במונחי שכר, אלא גם באפשרויות העומדות בפניהן לפתח ולממש את יכולותיהן.

האמצעי העיקרי לאיסוף נתונים על הדרך שבה נשים וגברים מבליים את זמנם הוא סקר תקצוב זמן (time use survey). בסקרים אלו מתבקשות הנשאלות לדווח בפרוטרוט על פעילויותיהן ועיסוקיהן במשך תקופה מוגדרת. הסקרים משמשים בין היתר לתיעוד היקף הזמן שנשים וגברים מקדישים לעבודה בשכר וללא שכר – טיפול בבני משפחה, תחזוקת הבית, גינון, הסעות, פעילויות פנאי ושינה (גרוס וסבירסקי, 2002). שלא כמו איסוף הנתונים השיטתי במערכת החשבונאות הלאומית, תדירותם של סקרי תקצוב הזמן ושיטות איסוף הנתונים שלהם משתנים בין מדינות. כך למשל באוסטרליה, קנדה, הולנד, נורווגיה,

שוודיה ובריטניה נערכים סקרי תקצוב זמן באופן קבוע, ואילו מדינות אחרות אספו את הנתונים פעם או פעמיים בעשורים האחרונים (Benería et al., 2016).

בישראל ערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה סקר אחד בלבד של תקצוב זמן, שהתייחס לשנים 1991-1992 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1995). החלטת ממשלה משנת 2015 הטילה על הסטטיסטיקן הראשי להקים צוות לגיבוש מתודולוגיה לביצוע סקר תקצוב זמן. הלמ"ס יישמה את ההחלטה והציגה מתודולוגיה, אך זו לא שימשה בפועל לעריכת סקר מכיוון שלא נמצא לכך מימון (מבקר המדינה, 2019). לפיכך אין בישראל נתונים לאומיים שיטתיים, עדכניים ומקיפים דיים על עבודות שקופות.

מה מלמדים סקרי תקצוב זמן? על פי חישוב שנערך בארגון העבודה הבינלאומי, המבוסס על סקרים מ־64 מדינות, מדי יום מושקעות ברחבי העולם 16.4 מיליארד שעות בעבודות טיפול ללא שכר, נתון שווה ערך לשני מיליארד אנשים העובדים במשך שמונה שעות ביום ללא תגמול. ההערכה הכספית של שעות אלו, המחושבת על בסיס שכר מינימום לשעה, עומדת על 11 טריליון דולר - כ־9% מהתמ"ג העולמי (ILO, 2018).

עוד אפשר ללמוד מסקרי תקצוב זמן כי בכל המדינות בעולם, נשים עוסקות בעבודה ללא שכר בשיעורים גבוהים מאלה של גברים - על פי הערכת ארגון העבודה הבינלאומי, בממוצע פי שלושה יותר; בשום מדינה החלוקה המגדרית אינה שווה. בארצות ה־OECD, נשים משקיעות מדי יום שעתיים וחצי יותר מגברים, בממוצע, בעבודה ללא שכר. הפערים המגדריים הגדולים ביותר, 4.3-5 שעות ביום, נמצאו בטורקיה, הודו ומקסיקו; אך גם בדנמרק, שוודיה ונורווגיה - מדינות שנחשבות פרוגרסיביות במדיניות השוויון המגדרי שהן מקדמות - קיים פער מגדרי, אם כי הוא קטן יותר ועומד על כשעה ביום. הסקרים מראים גם כי ככל שעולים שיעורי ההשתתפות של נשים בשוק העבודה כך יורד היקף הזמן המושקע בעבודה ללא שכר, וההשקעה הכספית ברכישת שירותים חלופיים - בדרך כלל מנשים אחרות ובשכר נמוך - גדלה. כמו כן, היקף העבודה שלא בשכר גדול יותר במשקי בית שהכנסותיהם נמוכות (Miranda, 2011; ILO, 2018).

סקרי תקצוב זמן מראים גם כי קיימים הבדלים בין מדינות הקשורים למצבן הכלכלי. ככל שהמדינה עשירה יותר כך קטן המספר הכולל של שעות המושקעות במטלות בית ללא שכר. עם זאת, למרות השינויים הטכנולוגיים שאפשרו צמצום של הזמן המושקע בפעולות אלו ואף שחלק מהמטלות הביתיות נסחרות בשוק, אי־השוויון המגדרי נותר בעינו. חלקן של נשים בעבודות הבית, גם במשפחות עם שני מפרנסים, גדול יותר בהשוואה לגברים, בכל העולם.

מגמות לאורך שנים ניכרות גם הן מן הסקרים. מחקר שהשווה בין צרפת, איטליה, הולנד, שוודיה וארצות הברית והתבסס על סקרי תקצוב זמן שנערכו באמצע שנות השמונים ובעשור השני של שנות האלפיים הראה כי בכל המדינות האלה נשים הגדילו את היקף הזמן שהן משקיעות בעבודה בשכר וצמצמו את היקף הזמן שהן משקיעות בעבודה ללא שכר. גברים הגדילו את היקף הזמן שהם משקיעים בעבודה ללא שכר, אך למרות זאת נשים עדיין עושות את עיקרה. המחקר אף הראה שמלבד הנשים השוודיות, כולם - נשים וגברים - הגדילו את היקף הזמן המושקע בטיפול בילדים (Pailhé et al., 2020).

סקרי תקצוב זמן מאפשרים לבחון גם את סוגי המטלות שבהן עוסקים גברים ונשים. סקרים מ־18 מדינות בעלות הכנסות גבוהות ובינוניות הראו כי למרות העלייה בהיקף

הזמן שמשקיעים גברים בעבודה ללא שכר בבית, נשים משקיעות בממוצע שעתיים יותר מגברים בבישול ובניקיונות ומשקיעות זמן רב יותר מגברים בקניות ובטיפול בילדים (Alonso et al., 2019). ב־2016 נשים בריטיות עסקו פי שניים יותר מגברים בבישול, בטיפול בילדים ובכביסה; הסעות היו המטלה היחידה שגברים השקיעו בה זמן רב יותר מנשים (Waring, 2018).

מלבד חלוקת עבודה בין בני הזוג, סקרי תקצוב זמן מאפשרים גם לבחון את דפוסי השימוש בזמן של אחרים במשק הבית. בסקר שנערך בבריטניה בשנת 2011 נמצא כי 10,000 ילדים וילדות בגיל 5-7 שימשו כמטפלים ללא שכר בבני משפחה, וכי 250,000 צעירים וצעירות מתחת לגיל 19 – לרוב צעירות בעלות השכלה נמוכה – טיפלו בהורים, באחים ובאחרים (Waring, 2018).

מדידת ערכה של העבודה השקופה

לצד סקרי תקצוב זמן התפתחו שיטות להערכה כספית של עבודות שקופות. רוב השיטות מודדות את התשומות – ערך הזמן המושקע בעבודה; ואחדות מודדות את התפוקות – ערכם של התוצרים והשירותים במונחי שוק).

מדידה לפי תשומות מעריכה במונחי שוק את הזמן שהושקע בעבודה. לשם כך פותחו שלוש טכניקות. שתיים מהן – שיטת המחליפה הגלובלית ושיטת המומחית – מתייחסות לעלות ההחלפה של העוסקת בעבודה ללא שכר, ואילו השלישית מתייחסת לעלות ההזדמנות שלה בשוק העבודה. בפועל, השיטה הנפוצה ביותר היא שיטת עלות ההחלפה. בשיטת המחליפה הגלובלית (המכונה גם "עזרת הבית"), עלות העבודה ללא שכר מחושבת לפי עלות העלות של שכירת עובדת שתבצע את מטלות הבית. החיסרון בשיטה הוא הערך הנמוך יחסית שניתן לעבודה, בהתבסס על כך שעובדות משק בית מרוויחות שכר נמוך. באמצעות שיטה זו חושב ערך העבודה שלא בשכר הנעשית בבית ב־27 מדינות ה־OECD ביחס לתמ"ג שלהן ב־2008. בארצות הברית עמד ערכה על 24% מן התמ"ג, בדנמרק – על 38%, ובשוודיה – על 28% (Ahmad & Koh, 2011). הפערים משקפים הבדלים בין המדינות בגובה התמ"ג, בהיקף העבודה ללא שכר, ובגובה השכר שנעשה בו שימוש על מנת להעריך את שוויה. כלומר, אם השכר המשולם לעובדות משק בית ומטפלות הוא נמוך יחסית, כמו בארצות הברית למשל, אזי ערכה הכספי של העבודה יהיה נמוך.

בשיטת המומחית מחושבת עלות העבודה ללא שכר באמצעות הצמדת השכר הממוצע של מומחיות, למשל מטפלת או מבשלת, למטלות הבית. זוהי שיטה מסורבלת מכיוון שהיא דורשת לערוך הבחנה ברורה בין מטלות המבוצעות לעיתים ב־זמנית, לסווגן ולחשב את עלותן לו היו מבוצעות על ידי מומחיות שונות.

בשיטת עלות ההזדמנות מחושבת עלות העבודה על פי השכר שיכלו להרוויח האישה או הגבר בשוק העבודה אלמלא עסקו בעבודה שלא בשכר. ניסיון זה מאפשר להבין כיצד אנשים שאמורים "למקסם" את הרווח שלהם מחלקים את זמנם בין פעילויות שונות (Folbre, 2015b). הבעיה בשיטה זו היא שערך העבודה תלוי באדם המבצע אותה: ערך גבוה יותר יינתן לפעולת בישול של רופאה בהשוואה לפעולה זהה של קופאית, גם אם האחרונה בשלנית טובה יותר. כמו כן, תוצרי המדידה משקפים פערי שכר מגדריים –

ערך העבודה שגבר מבצע בבית יהיה גבוה בממוצע מזה של אישה (Benería et al., 2016; Folbre, 2015b). בעיה נוספת נוצרת כשמדובר במובטלים שאין להם שכר בשוק. שיטות ההערכה השונות מייצרות ערכים כספיים שונים: במדינות ה-OECD, ערך הממוצע של עבודות ללא שכר נע בין 30% מהתמ"ג בממוצע כשהן מחושבות על פי שיטת המחליפה, ובין 50% מהתמ"ג בחישוב על פי עלות ההזדמנות (Miranda, 2011). כאמור, לצד מדידת התשומות פותחה גישה המבוססת על מדידת תפוקות. בשיטה זו מוצמד לעבודה ערך לפי מחירי השוק הרלוונטיים למוצרים או לשירותים שנעשים או ניתנים ללא שכר, למשל מספר הארוחות שהוכנו או כמות הבגדים שכובסו. גישה זו נפוצה פחות, משום שהנתונים הדרושים בה לחישוב מוגבלים. יתרונה הוא בכך שהיא מאפשרת השוואה למערכת החשבונאות הלאומית, המבוססת על מחירי שוק לשירותים ומוצרים ולא על היקף הזמן שהושקע בהם. גישה מבוססת תפוקות תבחן למשל כמה היה עולה למשפחה לרכוש ארוחות באיכות דומה במסעדה; באמצעות ניכוי העלויות של התשומות האחרות, ובהן חומרי גלם וציוד, אפשר להגיע למדד התפוקות (Folbre, 2015b). הצמדת ערך כספי לעבודה ללא שכר מאפשרת להשוותה לענפים כלכליים אחרים. למשל, ב-2016 עלה ערכה הכולל של העבודה שלא בשכר בבריטניה על זה של ענפי הקמעונאות והייצור גם יחד. באוסטרליה נמצא כי טיפול בילדים הוא התעשייה הגדולה במדינה, וערכה גדול פי שלושה מזה של ענף השירותים הפיננסיים והביטוח (Waring, 2018). הצמדת ערך כספי מאפשרת גם להבין את חלוקת העלויות בין משקי הבית והממשלה. בדרום קוריאה, למשל, היקף הוצאות הטיפול בילדים ובקשישים בתוך המשפחה עלה על היקף ההוצאות המקבילות של המדינה (Yoon, 2014).

מה נעשה עם הנתונים?

אין הסכמה באשר לדרך הטובה ביותר לשילוב הנתונים לגבי עבודה שקופה עם נתוני החשבונאות הלאומית. מדינות אחדות נוהגות לקבץ את הנתונים בחשבונאות לוויין, מערכת שכשמה כן היא – חיצונית למערכת החשבונאות הלאומית, אך צמודה לה ומרחיבה אותה אל מעבר לגבולותיה הקונבנציונליים. מערכות לוויין מלוות כיום את מערכות החשבונאות הלאומית בכמה מדינות ובהן פינלנד, גרמניה, אוסטרליה, קנדה, בריטניה וקולומביה (Benería et al., 2016).

עם זאת, טרם הושגה הסכמה רחבה על אופן הבנייה והחישוב של חשבונאות הלוויין. יתר על כן, אף שאלה הם צעדים חשובים בשיפור היכולת למדוד ולהעריך עבודה שקופה, תהליכי השינוי איטיים. קל להתעלם ממערכת חשבונאות הלוויין מכיוון שהיא אינה מציבה אתגר של ממש למערכת הקונבנציונלית ולמדידת התמ"ג (Folbre, 2015a); היא נתפסת כמתודולוגיה ניסיונית, ומדינות אינן ממהרות להשתמש בנתונים הנאספים בה (Hoskyns & Rai, 2007). נוסף על כך, כלכלנים, ארגונים בינלאומיים וגם כלכלניות פמיניסטיות תומכים בהשאתה מחוץ למערכת החשבונאות הפורמלית, מסיבות שונות שאת חלקן אמנה כעת.

טענה אחת הנשמעת מצידם של כלכלנים היא ששירותים שניתנים במשק הבית ללא שכר אינם ייצור של ממש מכיוון שהם נעשים מחוץ לשוק. לעומתם נטען כי במערכת

הקיימת נכללים כבר עתה שירותים לא שוקיים, למשל הסקטור הממשלתי. יתר על כן, במצב הקיים עבודת הבית אמנם אינה נכללת בגבולות הייצור, אך כן נכלל בהם הבית עצמו - הנכס שבו מתבצעת העבודה ה"בלתי יצרנית": בתים המצויים בבעלות מי שדרים בהם נכללים בתמ"ג באמצעות הצמדת ערך השכירות של בית בר השוואה, בהתבסס על נתוני שוק הדיור המקומי (Mazzucato, 2018). טענה נוספת של כלכלנים נוגעת לקושי לאמוד ולהעריך במדויק את העבודה השקופה, בין היתר בשל הקשיים המתודולוגיים שצוינו לעיל. הטענה היא שקושי זה הופך את הערכתה לתרגיל חסר משמעות שעלול להזיק לחשבונות הקיימים של ההכנסה הלאומית. טענת הנגד היא שמערכת החשבונאות הלאומית מייצרת כבר עכשיו ערך לעבודה השקופה - היא מייחסת לה ערך אפס, שרחוק מלהיות מדויק. כמו כן, המערכת החשבונאית הנוכחית כוללת כאמור אומדנים קלושים לא פחות מהערכת העלות המבוססת על סקרי תקצוב זמן (Benería et al., 2016).

נוסף על כך, בראייה הכלכלית הקלאסית, עבודה ללא שכר אינה נחשבת טובין כלכלי משום שהיא ניתנת בחינם ללא הגבלה. כלכלניות פמיניסטיות מערערות על תפיסה זו. לעבודה ללא שכר יש עלויות - חלקן פיננסיות, כמו מזון ואובדן הכנסה, וחלקן עלויות שקשה להבחין בהן, המתבטאות למשל בבריאות הפיזית והנפשית. לכן היא גם אינה בלתי מוגבלת; אם העומס על העוסקות בה כבד מדי, זמינותה ואיכותה עלולות להיפגע (Budlender, 2004).

הסתייגות אחרת מגיעה דווקא מחוקרות פמיניסטיות. כך למשל, סוזן הימלוויט (Himmelweit, 1995) העלתה את השאלה אם הדרך הטובה ביותר להעריך את תרומתן של נשים תהיה להחיל עליה את הקטגוריה הקיימת "עבודה", השאולה מאותה הכלכלה שבאופן אינהרנטי נכשלה בהערכת תרומתן. היא גם מזהירה מפני מסחור עולם הרגש: לעבודת הטיפול ערך רגשי ואישי גדול יותר מכל תחליף שוקי, ותחושות השליחות וההגשמה העצמית של המטפלות אינן ניתנות לכימות. מנגד טוענת בנריה (Benería, 1999) כי פעילויות רבות שנעשות ללא שכר אינן תורמות בהכרח לתחושות שליחות והגשמה, ואילו אחרות שנעשות בשכר כן עשויות לתרום להן, למשל עבודתן של אחיות ומטפלות בילדים ובזקנים.

אמנם קשה להצמיד ערך שוק לעבודה שנעשית מחוץ לו, ולא את כל היבטיה אפשר לאמוד במונחי שוק, אולם המצדדות בהצמדתו של ערך שוק טוענות כי הדבר מאפשר לתבוע מהמדינה לשפר ולהנגיש טכנולוגיות ותשתיות, לספק הטבות פנסיוניות ולחשוב מחדש על חלוקת העבודה. הוא אף מאפשר לתרגם את העבודה השקופה למונחים שהממשלה מבינה, כלומר לכסף (Hoskyns & Rai, 2007). אומדן ערכה הכספי של העבודה השקופה יכול להראות שעסקאות שנעשות בשוק מייצגות רק חלק מהשירותים ומהמוצרים שאנחנו נשענות עליהם, גם כשערכם נמדד במונחים כספיים בלבד. באופן הזה, טוענת פולברה (Folbre, 2015b), נוכל להפוך את לוגיקת השוק נגד עצמה כשנדגים כיצד היא נשענת על שירותים לא שוקיים.

נחזור למרלין ורינג, שעבודתה הוזכרה בפתיחתו של מאמר זה. בעבר החזיקה ורינג בעמדה שלפיה יש לכלול את עבודת הבית ופעילויות לא שוקיות בתוך התמ"ג ובין גבולות הייצור שמגדירה מערכת החשבונאות הלאומית; את ספרה הראשון כתבה כדי לקדם עמדה זו. אולם כיום היא אוזחת בעמדה שונה: היא מתנגדת לכך שפעולות משפרות חיים

יימדדו לצד פעולות של ייצור תחמושת והרס הסביבה. בספר שפרסמה ב־2018, שכותרתו Still Counting (Waring, 2018), היא מתארת כיצד שינתה את עמדתה בחלוף הזמן וככל שהתרחקה מהמערכת הפוליטית. כיום היא מתנגדת להצמדת ערך כספי להיבטים סביבתיים ולעבודה ללא שכר, ורואה בכך פעולה בלתי ראויה וחסרת חשיבות. לתפיסתה, הנתונים המקוריים לגבי השימוש בזמן הם החשובים, והזמן כשלעצמו הוא המדד העיקרי. כך, טוענת ורינג, כדי לתכנן, ליישם ולנתח מדיניות ציבורית נדרשים מקבלי ההחלטות לבחון טווח רחב של מדדים, להביאם בחשבון ולשקול אותם זה כנגד זה, בלי לצמצם את כולם לערך כספי (Waring, 2018).

עבודה שקופה במחקר הכלכלי הפמיניסטי העכשווי

לצד פיתוח שיטות מדידה והערכה, בשלושת העשורים האחרונים החלה הכלכלה הפמיניסטית לעבור מהתמקדות בחוויות של נשים בבית ובשוק העבודה אל שאלות כלכליות רחבות, ולבחון את תרומתה של העבודה השקופה לרווחת כלל החברה (Beneria et al., 2016). עד שנות התשעים נחקרה עבודה שקופה בעיקר בהקשרים מיקרו־כלכליים, ובמיוחד בהיבטים של חלוקת העבודה במשק הבית, העדפות של נשים וגברים, פערי שכר, בידול תעסוקתי, ועבודתן השקופה של נשים באזורים כפריים ובמדינות מתפתחות. אולם משנות התשעים ואילך התרחב המחקר הפמיניסטי על עבודה ללא שכר גם אל הקשרים מיקרו־כלכליים, והוא עוסק בין היתר בהשפעות המגדריות של חלוקת משאבים והטבות, בעלייה בעומס העבודה של נשים כתוצאה מתהליכי הפרטה, ובמשברים כלכליים ותוכניות ייצוב או צנע (İlkkaracan, 2017).

כך, הכלכלנית דיאן אלסון (Elson, 2008) טוענת כי המדיניות הניאו־ליברלית להשגת צמיחה כלכלית מיושמת על חשבונן של נשים. צמצום ההוצאה הציבורית על מנת להקטין את החוב הממשלתי, צעד שממשלות נוקטות תדיר, מביא לצמצומם של שירותים ציבוריים ובהם שירותי בריאות, רווחה וטיפול. כתוצאה מכך מועבר הנטל בחזרה אל העובדות ללא שכר במשק הבית. צמצום המשרות במגזר הציבורי פוגע אף הוא בנשים: במדינות רבות נשים מהוות רוב בקרב המועסקים במגזר הציבורי, המציע תעסוקה יציבה, תנאי עבודה נוחים ויכולת לאזן בין מטלות הבית והעבודה. "הגמשת" שוק העבודה כחלק מ"רפורמות" ו"שינויים מבניים" מובילה לפגיעה בתנאי שוק העבודה – יותר משרות חלקיות, פחות ביטחון סוציאלי, שכר נמוך ושעות עבודה ארוכות. בתנאים כאלה נדחקות נשים בחזרה לתפקיד המפרנסת השנייה במשק הבית, ונאבקות לשלב בין עבודה בשכר ובין עבודה ללא שכר.

חקר יחסי הגומלין בין עבודה ללא שכר ועבודה בשכר מתבטא גם בעיסוקן ההולך וגדל של חוקרות עבודת הטיפול בגירעון הטיפולי (care deficit), מושג המתאר את הקושי הגובר במדינות מפותחות לספק טיפול זמין ואיכותי שיענה על צורכי האוכלוסייה (Beneria, 2013; Fernandes, 2017; Tronto, 2008). הגירעון נוצר משילוב בין העלייה בהשתתפות נשים בכוח העבודה בעשורים האחרונים – שגרמה למשבר בעבודת הטיפול בתוך המשפחה, שכן היא לא לוותה בעלייה דומה בהשתתפות גברים בטיפול בתוך המשפחה – ובין העלייה בתוחלת החיים, שעימה התארכה התקופה שבה נדרש טיפול בבני משפחה מבוגרים (חסון ודגן־בוזגלו, 2019).

היקף העבודה השקופה והחלוקה הבלתי שוויונית שלה במשק הבית מגבילים הן את מידת הזמינות של נשים לעבודה בשכר, הן את סוגי העבודות הזמינים להן. הדבר נכון בעיקר כאשר חסרות אפשרויות טיפול ציבוריות איכותיות וזמינות. במצב כזה, בדרך כלל הנשים הן שיצמצמו את היקף שעות העבודה בשכר שלהן על מנת לטפל בבני משפחה. ההשלכות יתבטאו בפערים מגדריים בהכנסות ובנכסים, בכוח מיקוח מוגבל בשוק העבודה ובגישה מוגבלת לביטחון סוציאלי ולחיסכון פנסיוני. נוסף על כך, שקיפותה של עבודת הטיפול שלא בשכר משליכה על תנאי ההעסקה והשכר במקצועות הטיפול, שבהם נשים מהוות רוב; מקצועות אלו נתפסים ככאלה שדורשים כישורים מעטים מכיוון שצמחו מתוך עבודתן ה"טבעית" של נשים בבית (חסון ודגן-בוזגלו, 2019).

עבודות שקופות בזמנים של משברים כלכליים

חוקרות עוסקות גם בחשיפת השפעותיהם של משברים כלכליים ושל אסטרטגיות ההתמודדות עימם על עבודה שקופה. כך למשל, במענה למשבר הכלכלי של 2008 ועל מנת להתמודד עימו נקטו מדינות רבות מדיניות צנע שהתבטאה בקיצוצים רחבים בתקציבים ובשירותים חברתיים. באנגליה ובארצות נוספות הגביר הצמצום בשירותים החברתיים את עומס העבודה ללא שכר שעושות נשים בבית, אך לא מנע מהן להמשיך ולחפש עבודה ואף לעבוד בשכר. במילים אחרות, נשים חוו אינטנסיפיקציה של עבודת הטיפול בבית והחרפה בקושי לאזן בין הבית לעבודה (Walby, 2015).

מחקר על השפעות המשבר הכלכלי מ-2008 על חלוקת העבודה בין גברים לנשים בארצות הברית הראה כי אף שענפים שרוב המועסקים בהם גברים, כגון ייצור ובנייה, נפגעו קשה יותר מענפים "נשיים", לא התרחשה חלוקה מחדש בעבודה שלא בשכר. הפער בשעות העבודה ללא שכר בין נשים וגברים נשואים עם ילדים קטנים נותר בעינו, ואילו הפער בשעות העבודה בשכר הצטמצם. עומס העבודה הכולל (בשכר וללא שכר) של האבות ירד והיקף שעות הפנאי שלהם גדל ביחס לזה של האימהות. במילים אחרות, הגברים לא לקחו חלק בעבודה ללא שכר של הנשים (Berik & Kongar, 2013).

מחקר אחר בחן שמונה מדינות אירופיות שנפגעו באופן החמור ביותר מהמשבר הפיננסי וממדיניות הצנע שהונהגה בעקבותיו: איסלנד, בריטניה, הונגריה, יוון, אירלנד, ספרד, פורטוגל ואיטליה. בכל אלה, בשלב הראשון של המשבר, גברים נפגעו יותר ואיבדו את משרותיהם יותר מאשר נשים. מצב זה התהפך בעקבות צעדי צנע שהעמידו בסכנה הישגי עבר בתחום השוויון המגדרי, ואשר פגעו בתוכניות תעסוקה וערערו הגנות סוציאליות של מדינת הרווחה (Karamessini & Rubery, 2017). גם בקנדה גדלו שיעורי האבטלה בקרב גברים יותר מאשר בקרב נשים כתוצאה מהמשבר, מכיוון שהענפים שנפגעו במידה הרבה ביותר היו ענפי הבנייה והייצור, אך בתקופת ההתאוששות חל גידול מהיר יותר בתעסוקה של גברים, בזכות חבילת סיוע ממשלתית שכללה השקעה גדולה בתשתיות פיזיות; עוד נמצא כי נשים מובטלות השקיעו בעבודה ללא שכר 50% מזמן המשרה שאבדה להן, ואילו גברים השקיעו בה 10% (MacPhail, 2017).

כך, באופן מעניין, גם כשמדינות מבקשות להתמודד עם משברים באמצעות הגדלת ההוצאות הממשלתיות על מנת להמריץ את הכלכלה, התמריצים מוטים לטובת מגזרים

"גבריים" כמו תשתיות פיזיות ובנייה – מגזרים שנחשבים מניעי צמיחה ועתירי עבודה – ואינם מופנים למגזר הטיפול, שיש לו פוטנציאל לחלק מחדש את העבודה השקופה וגם לייצר משרות חדשות (İlkkaracan, 2017). בהקשר זה, כלכלניות בבריטניה ערכו סימולציה שהשוותה בין התוצרים של השקעת 2% מהתמ"ג במגזר הטיפול ובין תוצריה של השקעה שווה בפיתוח תשתיות פיזיות בשבע מדינות ב־OECD. הסימולציה העלתה כי השקעה כזאת במגזר הטיפול בארצות הברית, למשל, תיצור 13 מיליון משרות חדשות, ואילו השקעה דומה בתשתיות פיזיות תיצור רק 7.5 מיליון משרות (De Henau et al., 2016).

עבודות שקופות בימי קורונה

תובנות ממחקרים על חלוקת עבודה בעיתות משבר נראות חשובות במיוחד בעת כתיבת מאמר זה, כאשר מדינות העולם מתמודדות עם מגפת הקורונה ועם השלכותיה החברתיות והכלכליות. כדי למנוע את הפצת המגפה נקטו ממשלות צעדים כמו מניעת התקהלות וצמצום פעילות במקומות העבודה, העסקים והמסחר, במערכת החינוך ובתחומי התרבות והפנאי. עובדים ועובדות רבים התבקשו לעבוד מהבית, פוטרו או הוצאו לחופשה ללא תשלום. בישראל, שיעורי הגשמים שנרשמו בשירות התעסוקה בין מרץ לדצמבר 2020 היו גבוהים יותר מאלה של הגברים, שיעורי האבטלה בקרבן היו גבוהים יותר, ודפוסי התעסוקה שלהן התאפיינו בתנודתיות רבה יותר בזיקה ישירה למקומן בשוק העבודה ולמדיניות הסגרים (חסון ואחרות, 2021).

כפי שראינו, סקרי תקצוב זמן ממדינות שונות הראו עוד טרם משבר הקורונה כי נשים עוסקות יותר מגברים בעבודה ללא שכר בבית ובטיפול בילדים, וכי יש להן פחות זמן פנוי. הידע ההולך ומצטבר מצביע על כך שכעת – לנוכח מדיניות הסגרים והבידוד החברתי, היעדר מערכות ציבוריות או תפקוד משובש שלהן, והיכולת המוגבלת להיעזר במסגרות בלתי פורמליות, בשירותים בתשלום או בכני משפחה – גדל עומס העבודה בתוך הבית, בעיקר זה המוטל על נשים. הסגרים התכופים וההנחיות לריחוק חברתי הביאו גם לצמצום ואף לסגירה של ענפים שלמים. כתוצאה מכך עלה היקף הייצור במשק הבית. כאשר כל בני הבית שוהים בו זמן רב יותר, מושקע זמן רב יותר בעבודות הבית כדוגמת ניקיון ובישול (חסון ואחרות, 2021).

סקר לאומי שנערך באוסטרליה הראה שבעקבות המגפה גדל מספר שעות העבודה שלא בשכר עבור כולם, אך עבור נשים הוא גדל יותר, אם כי הפערים בטיפול בילדים הצטמצמו – גברים לקחו על עצמם חלק גדול יותר מן הטיפול. גם באנגליה גברים לקחו על עצמם יותר מטלות טיפול, אך נשים המשיכו לבצע את חלק הארי ונותרו להן פחות שעות עבודה בשכר "ללא הפרעות" (Kabeer et al., 2021). ניתוח נתונים מסקר אוכלוסין בארצות הברית הראה כי במשקי בית של זוגות הטרוסקסואליים שבהם יש שני מפרנסים, אימהות צמצמו פי חמישה את מספר שעות העבודה בשכר ביחס לאבות. מספר שעות העבודה שלהן הצטמצם פי שניים בהשוואה למהלך המשבר הפיננסי של 2008 (Collins et al., 2021).

בישראל, מחקר שנערך בקרב משקי בית שבהם יש שני מפרנסים הראה כי בהשוואה לתקופה שקדמה למשבר הקורונה (מרץ 2020), בסגר הראשון – בסוף אפריל 2020 –

מספר השעות השבועיות שהקדישו נשים לעבודות הבית גדל בשעתיים, ואילו אצל גברים הוא הצטמצם מעט; באשר לשעות הטיפול בילדים, אף שבקרב הגברים גדל היקפן, בקרב הנשים הוא גדל יותר (3.8 בהשוואה ל-5.2, בהתאמה), כך שהחלוקה המגדרית הפכה למעשה שוויונית פחות. עם זאת, במשקי בית שבהם גברים מועסקים בהיקף נמוך יותר ומרוויחים פחות מנשים או כמותן (חלק קטן ממשקי הבית), גדל היקף שעות העבודה בבית של גברים בממוצע יותר בהשוואה לנשים (הרצברג-דרוקר ואחרים, 2021). מחקר נוסף, המבוסס על סקר בקרב הורים לילדים עד גיל 18, הראה אף הוא שחלוקת העבודה המגדרית לא השתנתה מהותית במהלך הסגר הראשון: נשים המשיכו לבצע עבודות בית יותר מאשר גברים. זאת ועוד, נשים ממשקי בית בעלי הכנסות גבוהות, שנעזרות בימים שבשגרה בסיוע חיצוני בניקיון ובטיפול בילדים, הגדילו מאוד את היקף הזמן המושקע בעבודות אלו בתקופת הסגר. כלומר, עבודות הבית והטיפול עוברות "בין נשים" – אם בשכר ואם ללא שכר (קריכלי-כץ ושמיר, 2021).

אם כך, מגפת הקורונה האירה את חיוניותה של העבודה השקופה ואת התלות של שוק העבודה במשקי הבית. אולם אף שכבר ברור שנשים שילמו מחיר כלכלי גבוה יותר כשנאלצו להגדיל את היקף שעות העבודה שלהן בבית על חשבון שעות העבודה בשכר, היוזמות שנקטו במדיניות העולם כדי להתמודד עם סוגיית העבודה השקופה, לצמצם את הנטל המוטל על נשים או לפצותן עליו היו מעטות מדי ונקודתיות (UNDP & UNWomen, 2021). במובן זה המגפה סיפקה הזדמנות לחשוב מחדש על מדיניות כלכלית ולעבור ממדיניות הרואה בצמיחת התמ"ג מטרת על למדיניות שמתמקדת ברווחתם של אנשים, ובתוך כך מכירה בעבודה השקופה ומפצה את העוסקות בה. בחלופות אלו אעסוק עתה.

אפשר גם אחרת? הכרה בעבודה השקופה

הכרה, צמצום וחלוקה מחדש: חלופה פמיניסטית לקידום שוויון בעבודה השקופה

הכלכלנית הבריטית דיאן אלסון (Elson, 2017) פיתחה גישה המשלבת בין עבודה ללא שכר ובין מדיניות מקרו-כלכלית, גישה המכונה the triple-R. אלסון, כמו אחרות, טוענת כי אי-אפשר להשיג שוויון בשכר בלי להשיג שוויון בעבודה שלא בשכר. לפיכך היא מציעה שלוש אסטרטגיות הכרוכות זו בזו: הכרה, צמצום וחלוקה מחדש של העבודה השקופה (recognition, reduction, redistribution). אסטרטגיות אלו מתקיימות באופנים, בהיקפים ובדפוסים שונים במדיניות שונות, והן ניכרות יותר במדיניות שההכנסות בהן גבוהות ומדיניות הרווחה שלהן נדיבה.

הכרה בעבודה השקופה פירושה הפיכתה לנראית בסטטיסטיקה הלאומית – בעיקר באמצעות סקרי תקצוב זמן שנערכים באופן שיטתי, הערכת היקפה, וחשיפת האופנים שבהם היא נחלקת בין הממשלה, השוק, החברה האזרחית ומשקי הבית. איסוף שיטתי של נתונים כאלה יספק למקבלי ההחלטות תמונה רחבה יותר ויאפשר להם לגבש מדיניות כלכלית טובה יותר. משמעות ההכרה טמונה בהבנה שעבודה ללא שכר אינה עניין פרטי הכפוף לבחירתם של יחידים; היא מעוצבת על ידי מבנים חברתיים וכלכליים, ויש לה

השלכות על החברה בכללותה ולא רק על מי שעוסקות בה או על מושאיה. הכרה משמעה גם חשיפת הסטראוטיפים והנורמות החברתיות שהופכים נשים לספקיות העיקריות של עבודה זו, ואתגור יחסי הכוח המשתקפים מהדיון הממעיט בערכה (Esquivel, 2014).

צמצום פירושו הקלת החלקים המפרכים של העבודה השקופה וקיצור משך הזמן שהיא דורשת, באמצעות השקעה ציבורית באספקת תשתיות כמו מים, חשמל, סניטציה ותחבורה וגישה טובה יותר לשירותים בסיסיים; הבטחת ביטחונן של נשים במרחב הציבורי; ושיפור טכנולוגיות, ובהן תשתיות דיגיטליות המאפשרות גישה לאינטרנט (Alonso et al., 2019).

חלוקה מחדש של העבודה השקופה אפשרית כאשר חלקים ממנה ומעלויותיה עוברים ממשקי הבית אל המדינה והכלכלה הפורמלית, למשל באמצעות אספקה והנגשה של שירותי טיפול בילדים ובזקנים, קיצור שבוע עבודה לכולם, וזכאות לימי מחלה בתשלום לשם טיפול בבני משפחה. חלוקה מחדש עשויה להתאפשר גם באמצעות מתן תמריצים לגברים, למשל חופשת לידה לאבות (חופשת אבהות). תנאי חשוב הוא שחופשת הלידה תהיה בלתי ניתנת להעברה (פרק זמן שלא ניתן להחליפו עם האם) ובשכר גבוה דיו, משום שהניסיון ממדינות שונות מראה שכאשר חופשת הלידה ניתנת במשותף, נשים הן אלה שמנצלות את רוב התקופה. לעומת זאת, כאשר מדובר בחופשת לידה בתשלום שאינה ניתנת להעברה ומוגדרת עבור כל אחד מההורים בנפרד, שיעור גבוה יותר של אבות מממש אותה (סייגלשיפר, 2010; פרץ, 2011). חלוקה שוויונית של חופשת הלידה לא זו בלבד שהיא תורמת לאבות ולילדים, היא גם מצמצמת את פערי השכר בתוך משק הבית ותורמת להגדלת הרווחה הכלכלית של משפחות (Andersen, 2018).

ביטויי מדיניות שמפצה על עבודות שקופות

בקרב חוקרות ופעילות פמיניסטיות קיימת מחלוקת סביב השאלה אם הכרה בערכן של עבודות שקופות צריכה להתבטא בתשלום ישיר עבורן. הדרישה הפמיניסטית לשלם שכר על עבודה במשק הבית עלתה כבר במאה ה-19, הועלתה מחדש על ידי תנועת הנשים באיטליה בשנות השבעים, ואומצה על ידי תנועת Wages for Housework שהתארגנה בארצות הברית באותן שנים (ברקוביץ, 1996). המתנגדות לכך מביעות חשש שתשלום עבור עבודה שקופה ישמר את חלוקת העבודה המגדרית הקיימת, שבה עבודת הבית היא נחלתן של הנשים והיא מהווה חסם עיקש לשוויון בעבודה בשכר. כמו כן, כפי שכותבת רונה ברייר-גארב (2020, עמ' 15), "העיסוק בהגדרת תגמול כספי ראוי מביא למדידת כל הפעילות האנושית במונחים כספיים, ובכך קושר את המחשבה הפמיניסטית ביתר שאת בכלכלה הנאו ליברלית שהיא מבקרת ושואפת לשנות".

ניסיון לפצות באמצעות תשלום על עבודה שקודם לכן לא נשאה שכר נעשה ביוזמות "כסף תמורת טיפול" (Cash for Care), המונהגות בכמה מדינות ומספקות תשלום ישיר לבת או בן משפחה שמטפלים בקרוביהם. הבעיה היא שתשלום זה מפצה רק לעיתים רחוקות על אובדן ההכנסה מעבודה בשכר, ויש לו השלכות שליליות על השתתפות נשים בשוק העבודה ועל הכנסותיהן. בפנינג, למשל, הורים יכולים לקבל קצבת טיפול בבית, אחרי חופשת הלידה ועד שהילדה מגיעה לגיל שלוש, בתנאי שאינה רשומה למסגרת טיפול ציבורית. קצבאות אלו נמוכות והן אינן מגיעות לרמת שכר המינימום.

בנורווגיה הונהג ב-1998 תשלום להורים המטפלים בילדיהם. מטרת היוזמה הייתה להשוות את התמיכה הציבורית שמעניקה הממשלה למשפחות שאינן משתמשות במסגרות הטיפול הציבוריות והמסובסדות ולמשפחות שכן משתמשות בהן. היוזמה הוצגה כניטרלית למגדר, באמצעות הטיעון הליברלי שהיא תאפשר להורים לבחור בין שימוש במסגרות טיפול מסובסדות ובין טיפול בילדיהם תמורת שכר, וזכתה לתמיכת המפלגה הנוצרית הדמוקרטית מכיוון שזו ראתה בה חיזוק לערכי המשפחה המסורתיים. בשנים הראשונות היו שיעורי הניצול של היוזמה גבוהים מאוד, אך בשנת 2003 הם צנחו עם השקתה של תוכנית ממשלתית שהבטיחה מקום במסגרת ציבורית מסובסדת לכל ילד בגיל 1-6.² כיום האפשרות לקבל תשלום בעבור טיפול מנוצלת בעיקר על ידי מהגרות ששיעורי ההשתתפות שלהן בשוק העבודה נמוכים, ורוב ההורים בנורווגיה מעדיפים את מסגרות הטיפול הציבוריות; ככל שהשכלת האימהות והכנסתן גבוהות יותר, כך קטן הסיכוי שיממשו את האפשרות לקבל תשלום תמורת טיפול. מגמה זו עוררה בנורווגיה דיון על השתלבותם של מהגרים בחברה ובשוק העבודה. אחת הטענות היא שמערכת הרווחה מעודדת מהגרות להישאר מחוץ לשוק העבודה ומחזקת הבחנות מגדריות ופערים בין קבוצות אתניות בשוק העבודה. בינתיים צומצמה הטבת התשלום תמורת טיפול, והיא ניתנת עבור טיפול בילדים עד גיל שנתיים בלבד (Bungum & Kvande, 2013).

דיון דומה התנהל בספרד כאשר תשלום לבנות משפחה מטפלות עוגן בשנת 2006 בחקיקה שכוונתה המקורית הייתה לשפר את השוויון המגדרי ולפתח את ענף הטיפול. החוק נחקק בעקבות מחקרים אמפיריים שהראו שנשים השקיעו בטיפול בבני משפחה מבוגרים חלק גדול משעות העבודה ללא שכר. בפועל, החקיקה קיבעה את חלוקת העבודה המגדרית המסורתית בתוך המשפחה והגבילה את הנשים לתפקידי טיפול. הדיון העלה שאלות לגבי איכות הטיפול: האם כל בת משפחה היא בהכרח מטפלת טובה? האם תשלום לבנות משפחה אינו תורם לפיחות נוסף בערך עבודות הטיפול בשכר – מעצם התפיסה שכל אחת יכולה לעשותה, ללא קשר להכשרתה או לכישוריה? כך או כך, במסגרת תוכנית הצנע שיושמה בספרד בעקבות המשבר הפיננסי של 2008, קוצצו ההטבות שהוענקו לבנות משפחה מטפלות (Vara, 2014; Benería & Martínez-Iglesias, 2014). מודל שנחשב מוצלח לתשלום שכר עבור טיפול בזקנים מתקיים בנובה סקוטיה שבקנדה, ובמסגרתו גובה התשלום הניתן לבת משפחה מטפלת עומד על השכר החציוני, וכך מובטח שהמטפלות יוכלו להתקיים בלי להגיע לעוני (ILO, 2018).

סוג אחר של פיצוי על עבודת הטיפול הוא שיפור הזכויות לפנסיה של נשים עבור תקופות שבהן טיפלו ללא שכר בילדים. בהקשר של דיון ציבורי בפנסיה ופרישה מעבודה, הקשר בין עבודת הטיפול בבני משפחה שעושות נשים ללא שכר ובין גישתן למשאבים פיננסיים הוא קריטי. עבודת טיפול ללא שכר נושאת השלכות שליליות על גישתן של נשים למשאבים בשלבים מאוחרים יותר של החיים, משום ששנות עבודתן בשכר מעטות יותר בממוצע, ורבות מהן מועסקות במשרות חלקיות – תנאים הגורמים לפערים מגדריים בשכר ובהכנסה לאורך החיים. כאשר כיוסי פנסיוני מבוסס רק על השתתפות בשוק העבודה,

2 בנורווגיה נהוגה חופשת לידה ארוכה ואפשר לחלקה בין שני ההורים, ולכן המסגרות הציבוריות המסובסדות מיועדות לגיל שנה ומעלה.

נשים וגברים זוכים לכיסויים שונים (Jefferson, 2009). לכן יש מדינות שמאפשרות הטבות פנסיוניות כפיצוי על תקופות הטיפול בילדים. כשהטבה נדיבה יש בה כדי לפצות על הזמן שהושקע בטיפול בקרובים. בפינלנד ובשוודיה, למשל, אימהות ואבות מקבלים נקודות זיכוי קרדיט לחיסכון הפנסיוני המכסות את התקופה שבה היו בחופשת טיפול (ILO, 2018). בצרפת, זכאות מלאה לפנסיה מבוססת על הפקדה לחיסכון פנסיוני ב־160 רבעונים (40 שנה). נקודות הקרדיט המוענקות על טיפול מעלות את שיעור ההפקדה של נשים ברבעון אחד עבור כל שנה שהוקדשה לטיפול בילדים, עד למקסימום של שמונה רבעונים לילד. הנקודות מוענקות ללא קשר לאופן שבו הושפעה הקריירה של הנשים בעקבות הטיפול בילדים, ואפשר לעשות בהן שימוש לפרישה מוקדמת או להעלאת סכום הפנסיה (Jefferson, 2009).

סיכום

תרומה מרכזית של הכלכלה הפמיניסטית היא זיהוי העבודה השקופה כקטגוריה של פעילות כלכלית שיש לה זיקה ישירה לפעילויות שוק, למקומן של נשים בשוק העבודה ולפערים המגדריים בכלכלה. תרומה זו עניינה בהרחבת ההגדרות של הכלכלה ובהבהרת חשיבותה של העבודה השקופה לסוגיות כלכליות רחבות כמו חלוקת הכנסות, עוני ומשברים כלכליים. היא מתבטאת במאמצים הנעשים במדינות שונות, בעיקר מאמצע שנות התשעים, לתיעוד העבודה השקופה, להערכת היקף הזמן המושקע בה ולאומדן כספי שלה. מאמצים אלו כוללים בין היתר ביצוע סקרי תקצוב זמן לאומיים תקופתיים וקיבוץ ממצאיהם בחשבונאות לווין.

עם זאת, נראה שתהליכי השינוי איטיים. אין הסכמה רחבה באשר לשיטות איסוף הנתונים הסטטיסטיים וקיבוצם. הטמעתם במערכת החשבונאות הפורמלית מצויה אף היא במחלוקת. יתר על כן, נראה שקיים פער בין ההתקדמות במדידה ובהערכה של עבודות שקופות, המסייעת להנכיחן ולהעלות את המודעות הציבורית לתרומתן ולחשיבותן, ובין השימוש שנעשה בפועל בתוצריהן כבסיס לעיצוב מדיניות. נראה אפוא שהעבודה השקופה נותרה בשוליים של עיצוב המדיניות הכלכלית. ראייה לכך היא אופני ההתמודדות של מדינות שונות עם משברים כלכליים: על אף השיפור בהיקף הנתונים על עבודה שקופה, הזמינים ברוב מדינות אירופה, בארצות הברית ובקנדה, מדיניות הצנע שאימצו רובן בעקבות המשבר הפיננסי של 2008 לא הביאה בחשבון את האופנים שבהם תושפע העבודה השקופה מן המשבר ומאסטרטגיות ההתמודדות עימו. כתוצאה מכך התרחבו הפערים המגדריים בביצוע עבודה זו, ואלה השפיעו גם על התרחבות הפערים בשוק העבודה. משבר הקורונה, שהביא אף הוא להרחבת הפערים המגדריים בביצועה של עבודה שקופה, מספק הזדמנות לחשוב מחדש על מדיניות כלכלית שמכירה בעבודה זו, מפצה עליה ומקדמת חלוקה הוגנת יותר שלה, ברוח חלופות שמציעה הכלכלה הפמיניסטית.

מקורות

- ברירי-גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. מפתח, 15, 79-100.
- ברקוביץ, ניצה. (1996). על "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית". תיאוריה ובקורת, 9 (חורף), 189-197.
- גרוס, ג'וסלין, וברברה סבירסקי. (2002). סקרי תקצוב זמן ושוויין בין-מיגדרי. מרכז אדוה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (1995). דפוסי השימוש בזמן בישראל: סקר תקצוב זמן 1991/92.
- הרצברג-דרוקר, אפרת, מאיר יעיש וטלי קריסטל. (2021). משפחה ועבודה בעת משבר הקורונה: הפגיעות הכפולה של נשים. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 143-151.
- חסון, יעל. (2016). היכן הנשים בכלכלה? מקומן של כלכלניות ושל תפיסות מגדריות בעיצוב מדיניות ובייצור ידע כלכלני [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה].
- חסון, יעל, ונוגה דגן-בוזגלו. (2019). הגירעון הטיפולי בישראל: מי נושאות בנטל וכיצד ניתן לצמצמו. מרכז אדוה.
- חסון, יעל, הדס בן-אליהו והגר צמרת. (2021). מאחורי המספרים: השלכות מגפת הקורונה על נשים וגברים בישראל (תמונת מצב מס' 4). מרכז אדוה ומכון ון ליר.
- מבקר המדינה. (2019). דוח שנתי 69ב.
- סבירסקי, שלמה, אתי קונוור-אטיאס ואביב ליברמן. (2020). תמונת מצב חברתית 2020. מרכז אדוה.
- סייגלשיפר, ולריה. (2010, דצמבר). חופשת לידה: לא לאמהות בלבד [נייר עמדה עבור פורום נשים לתקציב הוגן].
- פרץ, נדב. (2011). לגרום לאבות לטפל: חופשת לידה לאבות בישראל – המלצות למדיניות (נייר מדיניות מס' 15.2010). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- קפלן, עמית, ומהא כרכבי-סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דו"ח מחקר לביטוח הלאומי. מכון ון ליר.
- קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברירי גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל – דו"ח מסכם. מכון ון ליר.
- קריכלי-כץ, תמר, והילה שמיר. (2021). חלוקת עבודות הבית בין גברים ונשים בימי קורונה. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 152-164.
- Ahmad, Nadim, & Seung-Hee Koh. (2011). *Incorporating estimates of household production of non-market services into international comparisons of material well-being* (OECD Statistics Working Papers, No. 2011/07). OECD Publishing.
- Alonso, Cristian, Mariya Brussevich, Era Dabla-Norris, Yuko Kinoshita, & Kalpana Kochhar. (2019). *Reducing and redistributing unpaid work: Stronger policies to support gender equality* (IMF Working Paper no 19/255).

- Andersen, Signe Hald. (2018). Paternity leave and the motherhood penalty: New causal evidence. *Journal of Marriage and Family*, 80(5), 1125–1143.
- Benería, Lourdes. (1992). Accounting for women's work: The progress of two decades. *World Development*, 20(11), 1547–1560.
- Benería, Lourdes. (1999). The enduring debate over unpaid labour. *International Labour Review*, 138(3), 287–309.
- Benería, Lourdes. (2008). The crisis of care, international migration and public policy. *Feminist Economics*, 14(3), 1–21.
- Benería, Lourdes, & Maria Martinez-Iglesias. (2014). *Taking advantage of austerity: The economic crisis and care in Spain* (Working Paper Series on Work-Family Balance and Gender Equality: A North-South Policy Perspective). Istanbul Technical University Women's Studies Center (ITU-WSC).
- Benería, Lourdes, Günseli Berik, & Maria Floro. (2016). *Gender, development and globalization: economics as if all people mattered* (2nd ed.). Routledge.
- Berik, Günseli, & Ebru Kongar. (2013). Time allocation of married mothers and fathers in hard times: The 2007–09 US recession. *Feminist Economics*, 19(3), 208–237.
- Berik, Günseli, Yana van der Meulen Rodgers, & Stephanie Seguino. (2009). Feminist economics of inequality, development, and growth. *Feminist Economics*, 15(3), 1–33.
- Boserup, Ester. (1970). *Woman's role in economic development*. St. Martin's Press.
- Bungum, Brita, & Ellin Kvande. (2013). The rise and fall of cash for care in Norway: Changes in the use of childcare policies. *Nordic Journal of Social Research*, 4, 31–54.
- Budlender, Debbie. (2004). *Why should we care about unpaid care work?* UNIFEM.
- Collins, Caitlyn, Liana Christin Landivar, Leah Ruppanner, & William J. Scarborough. (2021). COVID-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work & Organization*, 28(S1), 101–112.
- De Henau, Jerome, Susan Himmelweit, Zofia Lapniewska, & Diane Perrons. (2016). *Investing in the care economy: A gender analysis of employment stimulus in seven OECD countries* [A report by the UK Women's Budget Group, Commissioned by the International Trade Union Confederation].
- Elson, Diane. (2008, November). *The three R's of unpaid work: Recognition, reduction and redistribution* [Conference presentation]. The Expert Group Meeting on Unpaid Work, Economic Development and Human Well-Being, UNDP, New York.

- Elson, Diane. (2017). Recognize, reduce, and redistribute unpaid care work: How to close the gender gap. *New Labor Forum*, 26(2), 52–61
- Elson, Diane, & Nilufer Cagatay. (2000). The social content of macroeconomic policies. *World Development*, 28(7), 1347–1364.
- Esquivel, Valeria. (2014). What is a transformative approach to care, and why do we need it? *Gender & Development*, 22(3), 423–439.
- Fernandes, Ana Sofia. (2017). *A purple economy: The case for placing the economics of care at the heart of sustainable development*. The New Economic Foundation.
- Folbre, Nancy. (2006). Measuring care: Gender, empowerment, and the care economy. *Journal of Human Development*, 7(2), 183–199.
- Folbre, Nancy. (2015a, April 16). Accounting for care: A research and survey design agenda [Paper presentation]. IARIW-OECD Special Conference 'W(h)ither the SNA, Paris, France.
- Folbre, Nancy. (2015b). *Valuing non-market work*. UNDP Human Development Report Office.
- Himmelweit, Susan. (1995). The discovery of unpaid work: The social consequences of the expansion of "work". *Feminist Economics*, 1(2), 1–19.
- Hirway, Indira. (2015). Unpaid work and the economy: linkages and their implications. *Indian Journal of Labour Economics*, 58(1), 1–21.
- Hoskyns, Catherine, & Shirin M. Rai. (2007). Recasting the global political economy: Counting women's unpaid work. *New Political Economy*, 12(3), 297–317.
- İlkkaracan, İpek. (2017). Unpaid work in macroeconomics: A stocktaking exercise. In Rachel Connelly & Ebru Kongar (Eds.), *Gender and time use in a global context: The Economics of employment and unpaid labor* (pp. 29–50). Palgrave Macmillan.
- International Labour Organization (ILO). (2018). *Care work and care jobs for the future of decent work*.
- International Monetary Fund. (2009). *System of national accounts 2008*.
- Jefferson, Therese. (2009). Women and retirement pension: A research review. *Feminist Economics*, 15(4), 115–145.
- Kabeer, Naila, Shahra Razavi, & Yana van der Meulen Rodgers. (2021). Feminist economic perspectives on the COVID-19 pandemic. *Feminist Economics*, 27(1–2), 1–29.
- Karamessini, Maria, & Jill Rubery. (2017). The challenge of austerity for gender equality in Europe: A consideration of eight countries at the center of the crisis. In Rachel Connelly & Ebru Kongar (Eds.), *Gender and time use in a global context: The Economics of employment and unpaid labor* (pp.51–74). Palgrave Macmillan.

- MacPhail, Fiona. (2017). Paid and unpaid work time by labor force status of prime age women and men in Canada: The great recession and gender inequality in work time. In Rachel Connelly & Ebru Kongar (Eds.), *Gender and time use in a global context: The Economics of employment and unpaid labor* (pp. 85–112). Palgrave Macmillan.
- Mazzucato, Mariana. (2018). *The value of everything: Making and taking in the global economy*. Hachette.
- Miranda, Veerle. (2011). *Cooking, caring and volunteering: Unpaid work around the world* (OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 116). OECD Publishing.
- Oxfam International. (2016). *An economy for the 1%* (210 Oxfam Briefing Paper).
- Pailhé, Ariane, Anne Solaz, & Maria Stanfors. (2020). *The great convergence? Gender and unpaid work in Europe and the United States* (Lund Papers In Economic Demography 2020:1).
- Reid, Margaret. (1934). *Economics of household production*. Wiley & Sons.
- Sen, Amartya. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- Stier, Haya, & Noah Lewin-Epstein. (2000). Women's part-time employment and gender inequality in the family. *Journal of Family Issues*, 21(3), 390–410.
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen, & Jean-Paul Fitoussi. (2009). *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*.
- Tronto, Joan C. (2013). *Caring democracy: Market, equality and justice*. New York University Press.
- UNDP & UNWomen. (2021, March 22). COVID-19 global gender response tracker (Global Factsheet ver. 2).
- Vara, María-Jesús. (2014). Long-Term care for elder women in Spain: Advances and limitations. *Journal of Aging & Social Policy*, 26(4), 347–369.
- Vickery, Claire. (1977). The time-poor: A new look at poverty. *Journal of Human Resources*, 12(1), 27–48.
- Walby, Sylvia. (2015). *Crisis*. John Wiley & Sons.
- Waring, Marilyn. (1988). *If women counted: A new feminist economics*. Harper & Row.
- Waring, Marilyn. (2018). *Still counting: Wellbeing, women's work and policy-making*. Bridget Williams Books.
- Yoon, Jayoung. (2014). Counting care work in social policy: Unpaid child- and eldercare in Korea. *Feminist Economics*, 20(2), 65–89.